

نقد روانشناسانه اشعار ژاله قائم مقامی از منظر رویکرد روانکاوی لاکان با تأکید بر آفریننده اثر هنری

چکیده

نقد روانکاوانه، نقدی مبتنی بر روانشناسی جدید از فروید به بعد است. این نقد گرایش‌های گوناگونی را دربرمی‌گیرد. از مطالعه آفریننده اثر ادبی و مطالعه اثر ادبی گرفته تا مطالعه تأثیرات آثار ادبی بر خواننده و نیز چگونگی خلق یک اثر. ژاک لاکان (۱۹۸۱-۱۹۰۱م)، پزشک، روانکاو و فیلسوف فرانسوی با طرح رویکرد «بازگشت به فروید»، زمینه منتقدان ادبی به شیوه نوین به‌کارگیری روانکاوی در بازخوانی متون ادبی گردید. در پژوهش حاضر، اشعار ژاله قائم مقامی بر مبنای رویکرد روانکاوی لاکان مورد بازخوانی قرار گرفته است. مسئله در این پژوهش این است که چگونه می‌توان براساس دوگانگی‌های مشهود مابین امیال شاعر و پایبندی وی به اصول و قوانین اجتماعی و نشانه‌های زبانی موجود در اشعار او، رشد روانی سوژه (شاعر) را تحلیل کرد. مطابق با نظریه روانکاوی لاکان، شاعر (سوژه) دچار نوعی دوگانگی یا انشقاق است. سوژه (شاعر)، پس از عبور از مرحله خیالی و ورود به ساحت نمادین، با پذیرش نام پدر به‌سلطه اجتماع گردن می‌نهد. از این‌رو معشوق که می‌بایست جایگزین مادر (ابژه دیگری کوچک) گردد، دارای هویتی موهوم و خیالی ست. فقدان تابوشکنی شاعر (سوژه) و کارکرد مکانیسم دفع امیال در شعر او، از پیامدهای پایبندی وی به هنجارهای اجتماعی و پذیرش نام پدر به‌عنوان مهم‌ترین مؤلفه روانی در شعر اوست. یکی از ابعاد مهم در آفرینش اثر هنری نیز بُعد روانشناسانه فرد است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی ساختار روانی شاعر (سوژه) به‌عنوان آفریننده اثر هنری و پیگیری نشانه‌های زبانی در اشعار وی، از جهت تبیین مراحل رشد روانی سوژه بر مبنای رویکرد روانکاوی لاکان.
۲. بازنمایی هویت موهوم معشوق در اشعار ژاله، و مظاهر دوگانگی و انشقاق موجود مابین امیال و عواطف شاعر و پایبندی وی به اصول و مبنای اجتماع.

سوالات پژوهش:

۱. آیا گذر از حیث خیالی به ساحت (حیث) نمادین، دارای نشانه‌ها و نمودهای زبانی در شعر شاعر است؟
۲. شاعر به‌عنوان سوژه، تا چه اندازه اشخاص پیرامون خود را به‌عنوان ابژه دیگری بزرگ، جانشین مادر (ابژه دیگری کوچک) ساخته است؟

کلیدواژه‌ها: ژاک لاکان، ساحت خیالی، ساحت نمادین، امر واقع، ابژه دیگری کوچک.

مقدمه

بانو عالم‌تاج قائم‌مقامی متخلص به ژاله در سال ۱۳۰۱ هجری قمری برابر با ۱۲۶۲ هجری خورشیدی در قصبه فراهان دیده به جهان گشود. پدرش میرزا فتح‌الله، نبیره قائم‌مقام فراهانی وزیر محمدشاه قاجار بود. ژاله در حدود پنج‌سالگی به مکتب رفت (قائم‌مقامی، ۱۳۷۴: ۸۷). «او محصول دوره پرتلاطمی از تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران است که برای نخستین بار، زن به خودباوری رسید و به جای مضمون‌های تکراری و تقلیدی در شعر، خویشتن زنانه خود را توصیف کرد» (کراچی، ۱۳۸۵: ۵۱). ژاله زبان‌های فارسی و عربی و نیز مقدمات حکمت و نجوم را در سنین کودکی تا نوجوانی در فراهان و در خانه پدری فراگرفت. در شانزده‌سالگی در پی مهاجرت خانوادگی به تهران، با فرمانده سواران بختیاری موسوم به علی مرادخان که از خوانین بختیاری و از نزدیکان صدراعظم بود ازدواج کرد. علی‌مرادخان در آن هنگام مردی چهل‌وچندساله بود که دختران وی به لحاظ سن و سال از ژاله بزرگ‌تر بودند. حاصل این ازدواج حسین پژمان بختیاری از شاعران معاصر است. علی‌مرادخان نه سال پس از تولد فرزندش درگذشت. علاقه وافر ژاله (عالم‌تاج) به ادبیات فارسی و استعداد شگرفش در سرودن شعر، پرسه‌های روحی او در عوالم معنوی و سرگرم بودن علی‌مرادخان به امور جنگی و لشگری، زیربنای نارضایی ژاله از زندگی زناشویی گردید.

ژاله قائم‌مقامی در پنجم مهرماه ۱۳۲۵ هجری خورشیدی در تهران دیده از جهان فروبست. فرزند او حسین پژمان بختیاری پس از مرگ وی اشعار ایشان را به‌گونه‌ای اتفاقی یافته و در دی‌ماه ۱۳۴۵ با عنوان دیوان عالم‌تاج (ژاله) قائم‌مقامی به چاپ رساند. «می‌توان گفت فردیت و جهان زنانه در شعر فارسی، نخستین بار در شعر ژاله نمود یافت» (عاملی رضایی، ۱۳۸۹: ۶). این اشعار با رویکردهای متفاوت، قابل نقد و تحلیل و تأمل است. دفاع از حقوق انسانی و مدنی زن ایرانی از مهم‌ترین مؤلفه‌های شعر ژاله است. به همین جهت دکتر غلامحسین یوسفی، ژاله قائم‌مقامی را نخستین شاعر فمینیست ایرانی می‌داند. از شاخصه‌های شعر فمینیستی، دستیابی شاعر به موقعیت سوژه است. روش مطالعه به‌صورت پژوهش کتابخانه‌ای و بر مبنای روش تحلیلی-توصیفی مبتنی بر روانکاوی لاکان است. نویسندگان ضمن یافتن نمونه‌ها از اشعار ژاله که قابل تطبیق با نظریه روانکاوی لاکان است و نمایانند نشانه‌های زبانی ناظر به مراحل رشد روانی سوژه، به پرسش‌های طرح شده پاسخ داده‌اند. نقد روانشناسانه حاضر، ناظر بر مطالعه آفریننده اثر است.

یکی از رویکردهای نقادانه به متون ادبی، نقد روانکاوانه است. این شیوه نقد به‌ویژه پس از بازگشت ژاک لاکان به آرای فروید، مورد توجه منتقدان ادبی قرار گرفت. ضمن آنکه فروید نیز نظریات روانکاوانه خود را در خلال تحلیل آثار ادبی پروراند. «فروید هم بنیان‌گذار روانکاوی بود و هم به دلیل پژوهش‌های روانکاوانه‌اش در متون ادبی، آغازگر آنچه نقد روانکاوانه نام گرفت» (یاوری، ۱۳۸۶: ۲۰). «لاکان برای آدمی قائل به سه وجه اساسی است: ساحت رمز و اشارت، حیث خیالی و امر واقع» (موللی، ۱۳۹۸: ۶۷). این سه ساحت، براساس اصل موسوم به گره بُرمه‌ای با یکدیگر در ارتباط هستند. بر مبنای این اصل، جدایی و عدم پیوند هر یک از این سه ساحت سبب از هم‌پاشیدگی و فروریختن ساحت‌های دیگر می‌گردد.

منتقدان ادبی در ایران، در دهه هفتاد، به دنبال انتشار مقالاتی در مجله ارغنون برای نخستین بار در معرض آرا و نظرات ژاک لاکان قرار گرفتند. مقلله «رلنه مرگ نزد لاکان» نوشته الی راگلند، برگردان شهریار وقفی پور، که در شماره شانزدهم این مجله به چاپ رسید، نخستین نوشته‌ای بود که به طور مشخص به مفاهیم لکانی می‌پرداخت. در شماره بیست و دوم همین مجله، مقاله «پیش درآمدی بر ژاک لاکان» از میشل راباتو با ترجمه فتح محمدی به چاپ رسی (مرادی و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۰۹). آشنایی با روانکاوی لکان، منتقدان ادبی در ایران را به جانب نقد روانشناسانه متون که مبتنی بر بهره‌گیری از ایده‌های روانشناسانه در بررسی و تحلیل متون ادبی است کشاند.

«امروز مراد از نقد روانشناسانه، نقدی است که بر مبنای روانشناسی جدید، از فروید به بعد باشد. نقد روانشناسانه گرایش‌های مختلفی دارد. مثلاً گاهی به مطالعه آفریننده اثر هنری می‌پردازد و گاهی به مطالعه خود اثر توجه دارد و گاهی تأثیر اثر ادبی را بر خواننده در نظر دارد و گاهی نیز از کیفیت و چگونگی آفرینش اثر ادبی و تکوین آن بحث می‌کند» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۲۱۸-۲۱۷). پژوهش‌ها در حوزه روانکاوی لاکان در ایران، در دهه هشتاد فزونی گرفت. از آن جمله است؛ تحلیل کلیدر اثر محمود دولت‌آبادی نوشته اسحاقیان که در سال ۱۳۸۱ در کتاب ماه فلسفه به چاپ رسید. نکاتی در تفسیر متون ادبی از دیدگاه روانی نوشته شیده احمدزاده (۱۳۸۶)؛ تحلیل انقلاب روحی سنایی بر اساس نظریه ژاک لاکان نوشته سارا فرضی (۱۳۸۸)؛ نقدی روانکاوانه بر شعر «هملت» شاملو نوشته دزفولیان و دیگران (۱۳۸۸)؛ خوانشی لکانی از شازده احتجاب گلشیری نوشته یزدخواستی و مولودی (۱۳۹۱)؛ بررسی کتاب «عشق روی پیاده‌رو» اثر مصطفی مستور از نجومیان (۱۳۹۱)؛ از لاکان تا مولانا نوشته قهرمان شیری و دیگران (۱۳۹۱)؛ بررسی عشق در داستان لیلی و مجنون مکتبی از منظر لکان نوشته اکرم نعمت‌الهی و سیدمرتضی میرهاشمی (۱۳۹۲)؛ بررسی تمنای لکانی در خسرو و شیرین نظامی از مهدخت پورخالقی چترودی و سارا فرضی (۱۳۹۰)؛ معشوق ایده‌آل، معشوق - مادر، نوشته نرگس مرادی و دیگران (۱۳۹۷)؛ نقد شعر «زمستان» از منظر نظریه روانکاوی لاکان از حسین پاینده (۱۳۸۸)؛ خوانش شعر «ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد» فروغ فرخزاد از دیدگاه تحلیل روانکاوی ژاک لاکان نوشته سیدرضا ابراهیمی (۱۳۹۰)؛ راوی بوف کور در زنجیره دال‌های بی‌پایان نظم نمادین نوشته مجید جلاله‌وند آلکامی (۱۳۹۶).

عالم‌تاج (ژاله) قائم‌مقامی به‌عنوان نخستین زنی که از دردهای زن ایرانی در اشعار خود سخن گفته است، جایگاه ممتازی در تاریخ ادبیات فارسی دارد و چنانچه اشعار وی در زمان حیات شاعر به طبع می‌رسید، چه‌بسا این امکان پدید می‌آمد که تحولاتی که بعدها در عرصه شعر زنان فارسی‌گو با حضور بزرگانی چون پروین اعتصامی، سیمین بهبهانی و فروغ فرخزاد اتفاق افتاد، سرعت فزاینده‌تری یابد. برخورد ژاله با سروده‌های خود، سوزاندن بسیاری از دست‌نوشته‌هایش و بعضاً پنهان ساختن باقی آن آثار و نیز دعوی شاعری نداشتن، نه‌تنها در سرنوشت شخصی وی به‌عنوان شاعر بلکه در تاریخ ادبیات فارسی نیز اثرگذار بوده است.

آنچه ضرورت و امکان پرداختن به شعر ژاله را از منظر روانکاوی لاکان ایجاب می‌کند، بررسی ساختار روانی شاعر (سوژه) است؛ دوگانگی مشهود میان خواسته‌ها و امیال شاعر از یک‌سو و تأکیدات مکرر او بر تبعیت از قوانین جمعی. از این منظر می‌توان با پیگیری نشانه‌های زبانی در اشعار وی، مراحل رشد روانی سوژه را از دیدگاه لاکان مورد بررسی و تحلیل قرار داد. شاعر (سوژه) در طرح مضامین اجتماعی و مفاهیم عاطفی و شخصی دچار نوعی دوگانگی و به‌زعم

لاکان، انشقاق است. جست‌وجوی عشق و طلب معشوق از مضامین کلیدی و مؤلفه‌های اصلی در شعر ژاله است. با این وجود، برخلاف فروغ فرخ‌زاد، در شعر ژاله قائم‌مقامی خبری از معشوق حقیقی و واقعی نیست. معشوق ژاله، دارای هویتی موهوم و دست‌نیافتنی است. در ادامه، ضمن بحث و بررسی نمونه‌ها به این امر به شکلی مبسوط می‌پردازیم.

نتیجه‌گیری

در مجموع شاعر (سوژه) پس از ورود به ساحت نمادین به سلطه نام پدر تن داده و جست‌وجوی مطلوب گمشده که در شعر شاعران مدرنی چون فروغ فرخ‌زاد منجر به بازگشت به ساحت خیالی و جایگزینی ابژه دیگری کوچک (مادر) با محبوب (مطلوب) یا ابژه دیگری بزرگ شده است، در نهایت به جست‌وجویی ناتمام و بی‌حاصل در پی مطلوبی موهوم و فاقد هویت فردی انجامیده است. سوژه با ستایش پدر و ارزش‌ها و هنجارهای عرفی و شرعی اجتماع از نام پدر تبعیت کرده است. از این‌رو در شعر ژاله با معشوقی واقعی و ملموس مواجه نیستیم. و از آن آفات و لحظات عشق‌ورزی مابین عاشق و معشوق که محصول شکل‌گیری فردیت شاعران مدرن و مطابق با نظریه روانکاوی لکان، حاصل فرایند رشد روانی سوژه است، اثری نمی‌بینیم. مهم‌ترین مؤلفه‌ی روانی اشعار ژاله قائم‌مقامی، پایبندی شاعر به هنجارهای عرفی و شرعی اجتماع و پذیرش نام پدر هست که فقدان تابوشکنی در اشعار او و کاربست مکانیسم دفع امیال را سبب شده است. این مؤلفه ذیل مفاخرات شاعر، نقش‌های زنانه و کلیشه‌های جنسیتی (تأکید بر پاکدامنی، زیبایی و بی‌اراده بودن زن و اعتراف به نقصان وجودی او) بازنمود می‌یابد.

منابع و مآخذ

- آرین‌پور، یحیی. (۱۳۸۲). از نیما تا روزگار ما، چاپ چهارم، تهران: انتشارات زوآر.
- آرنگ، نعیمه. (۱۳۸۹). «شاعر آینه‌ها (جایگاه ویژه اشیاء در شعر ژاله قائم‌مقامی)»، کتاب ماه ادبیات، س ۳، ش ۴۰: ۴۸-۵۳.
- ابراهیمی، سیدرضا. (۱۳۹۰). «خوانش شعر «ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد» فروغ فرخزاد از دیدگاه تحلیل روانکاوی ژاک لاکان»، فصلنامه علمی- پژوهشی زبان و ادب فارسی- دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنجند، ش ۹: ۲۴-۱.
- پاینده، حسین. (۱۳۸۸). «نقد شعر «زمستان» از منظر نظریه روانکاوی لاکان»، نشریه متن‌پژوهی ادبی (زبان و ادب پارسی)، دوره ۱۳، ش ۴۲: ۲۷-۴۶.
- پاینده، حسین. (۱۳۹۹). نظریه و نقد ادبی (ج)، تهران: انتشارات سمت.
- پورخالقی چترودی، مهدخت؛ فرضی، سارا. (۱۳۹۰). «بررسی تمنای لکانی در خسرو و شیرین نظامی»، پژوهش‌های ادب عرفانی، ش ۱۹: ۵۷-۷۸.
- پوررضائیان، مهدی؛ غلامی، محسن. (۱۳۸۹). «تحلیل شباهت موجود میان نقاشی‌های بیماران روانی و نقاشان بزرگ». نگره، ش ۱۴، ۶۵-۷۱.
- جلاله‌وند آلكامی، مجید. (۱۳۹۶). «راوی بوف کور در زنجیره‌ی دال‌های بی‌پایان نظم نمادین»، نشریه نقد ادبی و بلاغت، دوره ۶، ش ۱: ۱۵۹-۱۷۷.
- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۶۲). دیوان اشعار، تهران: انتشارات بامداد.
- حاجی‌زاده، مهین؛ شیدایی، آرزو و حسینی، صدیقه. (۱۳۹۷). «تحلیل نحوه بازنمایی کلیشه‌های جنسیتی در داستان «زوجه احمد» اثر احسان عبدالقدوس»، پژوهشنامه نقد ادب عربی، دوره هشتم، ش ۱۷ (پیاپی ۷۵): ۵۷-۹.
- زاکانی، عبید. (بی‌تا). کلیات عبید زاکانی، تصحیح پرویز اتابکی، انتشارات زوار: تهران.
- دزفولیان، کاظم؛ مولودی، فؤاد و یزدخواستی، حامد. (۱۳۸۸). «نقدی روانکاوانه بر شعر «هملت» شاملو»، مجله ادب پژوهی، دوره ۳، ش ۹: ۶۹-۸۷.
- سعدی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۵). کلیات سعدی، به اهتمام محمدعلی فروغی، انتشارات زوآر، تهران.
- سنایی، ابوالمجد. (۱۳۳۷). دیوان حکیم سنایی، به کوشش مظاهر مصفا، انتشارات امیرکبیر: تهران.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۱). انواع ادبی، چاپ نهم، تهران: انتشارات فردوس.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۳). نقد ادبی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات فردوس.
- شوالیه، ژان؛ گربران، آلن. (۱۳۸۴). فرهنگ نمادها (ج ۱)، ترجمه و تحقیق سؤابه فضایی، تهران: انتشارات جیحون.
- شیری، قهرمان؛ مهری، بهروز و حسینی آباریکی، سیدآرمان. (۱۳۹۱). «از لاکان تا مولانا (نگاهی به سیر روانی سوژه در آرای مولانا)»، دو فصلنامه علمی- پژوهشی ادبیات عرفانی (علوم انسانی الزهرا)، دوره ۳، ش ۶: ۸۱-۱۰۰.

عاملی رضایی، مریم. (۱۳۸۹). «بررسی سیر تحول مضامین مادرانه در شعر چند شاعر زن از مشروطه تا امروز»، مجله پژوهش زبان و ادبیات فارسی، ش ۱۷: ۱۸۰-۱۵۱.

قائم‌مقامی، ژاله. (۱۳۷۴). دیوان اشعار، تهران: انتشارات ما.

فرضی، سارا؛ زرقانی، سیدمهدی. (۱۳۸۸). تحلیل انقلاب روحی سنایی براساس نظریه ژک لکان، نشریه جستارهای نوین ادبی، دوره ۴۲، ش ۳ (مسلسل ۱۶۶): ۸۷-۱۰۹.

فرخ‌زاد، فروغ. (۱۳۸۲). شعرهای فروغ فرخ‌زاد، چاپ دوم، تهران: نشر نیکا.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۷). شاهنامه فردوسی، به کوشش عبدالله اکبریان‌راد، تهران: انتشارات الهام.

فنیک، بروس. (۱۳۹۷). سوژه لاکانی، ترجمه: محمدعلی جعفری، تهران: نشر ققنوس.

کراچی، روح‌انگیز. (۱۳۸۵). «مشروطه و زنان شاعر»، نشریه رودکی: ۴۶-۵۱.

مختاری، محمد. (۱۳۹۵). هفتاد سال عاشقانه، چاپ سوم، تهران: انتشارات بوتیمار.

موللی، کرامت. (۱۳۹۸). مبانی روانکاوی فروید- لکان، چاپ دوم، تهران: نشر نی.

مرادی، نرگس؛ تسلیمی، علی و خزانه دارلو، محمدعلی. (۱۳۹۷). «معشوق ایده‌آل (معشوق-مادر، بررسی لکانی عشق در شعر «بر سرمای درون درون» احمد شاملو)»، ادبیات پارسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ش ۱: ۲۳۲-۲۰۷.

نجومیان، امیرعلی. (۱۳۹۱). «عشق متنی (تجربه عشق در کتاب عشق روی پیاده‌رو نوشته مصطفی مستور)»، نقد ادبی، دوره ۵، ش ۱۸: ۹۷-۱۱۷.

نعمت‌اللهی، اکرم؛ میرهاشمی، سیدمرتضی. (۱۳۹۲). «بررسی عشق در داستان لیلی و مجنون مکتبی از منظر لکان»، هفتمین همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی (دانشگاه هرمزگان)، دوره ۷: ۱۸۶۷-۱۸۵۹.

یاوری، حوا. (۱۳۸۶). روانکاوی و ادبیات (دو متن، دو انسان، دو جهان/ از بهرام گور تا راوی بوف کور)، تهران: نشر سخن.

یزدخواستی، حامد؛ مولودی، فؤاد. (۱۳۹۱). «خوانشی لکانی از شازده احتجاب گلشیری»، مجله ادب‌پژوهی، دوره ۶، ش ۲۱: ۱۳۹-۱۱۱.

یوسفی، غلامحسین. (۱۳۸۴). «اولین شاعر فمینیست ایران: ژاله قائم‌مقامی»، نشریه حافظ، ش ۲۱: ۸۰-۸۲.

یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۹۳). انسان و سمبول‌هایش، ترجمه: دکتر محمود سلطانیه، تهران: انتشارات جامی.